

Лідія Костецька

аспірант кафедри державної політики та суспільного розвитку
НАДУ при Президентові України

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ЙОГО ПРОБЛЕМНИХ ЕТАПІВ

Статтю присвячено дослідженню сутності, особливостей, основних тенденцій виборів та аналізу основних проблемних етапів виборчого процесу на прикладі позачергових виборів Президента України 2014 року. Враховуючи рекомендації міжнародних спостерігачів зі спостереження за виборами, обґрунтовано висновок про необхідність удосконалення виборчого законодавства, зокрема щодо організації виборчого процесу.

Актуальність наукового дослідження проблемних етапів виборчого процесу в Україні на засадах загальновизнаних міжнародних норм виборчого права обумовлена ймовірністю прогнозування наслідків та ступеня ефективності передбачуваних змін.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, етапи виборчого процесу, вибори Президента України, демократія.

Lidiya Kostetska

PhD student of Public Policy and Social Development Chair
of the NAPA under the President of Ukraine

Elections belong to the few democratic mechanisms that allow you to express different interests by lowering the ballot, and as a result of the aggregation of votes, nation can take collective decision relating to its future leaders and public policy

Gabriel Almond

ELECTION PROCESS IN MODERN UKRAINE IN THE CONTEXT OF ITS PROBLEMATIC STAGES' ANALYSIS

Problem setting. The article studies the nature, characteristics, major trends of elections and analysis of main problem stages of the electoral process by the example of early presidential elections in Ukraine in 2014. Taking into account the recommendations of international observers and monitors of the elections, it was substantiated the conclusion about the need to improve electoral legislation, including the organization of the electoral process.

Importance of the research of the electoral process' problematic stages in Ukraine on the basis of agreed standards of international electoral law is determined by the probability of predicting the consequences and the degree of efficiency of the anticipated changes.

The paper objective. Analysis of the most problematic stages of the electoral process during the early presidential elections in Ukraine in accordance with international standards of election administration.

Presenting paper main body. Today Ukraine continues its formation as a democratic, social, rule of law state based on the value of human life and health, honor and dignity, as a state that cares about the development of civil society and all its institutions. One of such social and political institutions, which can be considered as the main institution of democracy, is the institution of democratic elections. This institute is a mechanism of the formation of the majority of other political institutions and mean of regulation of their activities, the most important instrument for legitimizing power and influence of people over the state.

According to science the perfect model of democratic elections does not exist, although proportional election system with open lists is the most democratic system. The current electoral system in Ukrainian politics is being seen as a mean of obtaining political preferences, mostly by ruling parties, so it's often the subject of heated debate in a not professional level. Elections, as a key element of democracy, should be conducted in accordance with international norms and standards in compliance with the electoral rights of citizens in order to ensure full democracy in the country.

Modern challenges faced by Ukraine in the context of integration into the European and world community, require prompt reforming of the national electoral legislation, in particular the election process in Ukraine considering its problematic stages, in accordance with international electoral standards.

Analyzing the election campaign of the presidential elections in Ukraine in 2014, it should be noted that between the beginning of the elections and inauguration of the newly elected President of Ukraine there were large number of stages, the passage of which required the implementation of relevant tasks provided for by the Law of Ukraine «On elections of President of Ukraine.» However, there have been some violations and deficiencies were found, which negatively affected the electoral process during these elections.

Conclusions of the research. Today, Ukraine is making enough efforts to introduce European standards of democratic elections to the national electoral legislation, but this process is far from complete.

It is clear that the election is one of the major public institutions, the foundation of a democratic political system, which ensures representation of interests of different social groups of the population in governments. Although depending on the political regime, the specific social and political conditions, the level of legal culture, national traditions, they can be an instrument of political struggle for power and means of so-called selection of political leaders. However, the election process

can not exist outside the political processes taking place in the country. It should be open, transparent, planned, with clear control of all stages of its passage and compliance with recognized international criteria of electoral law.

However, it is necessary to strengthen the liability, including criminal one, for violation of electoral laws of all participants in the electoral process.

Given that the electoral law in our country is very confusing and difficult for understand and practical application, we consider it necessary to adopt a unified law to ensure equal conditions and administrative procedures for all types of elections. Electoral Code of Ukraine should become such law. So this question is very important and requires in-depth study, which will be the subject of our further research.

Key words: election, electoral process, stages of the election process, the election of the President of Ukraine, democracy.

Лидия Костецкая

аспирант кафедры государственной политики

и общественного развития НАГУ при Президенте Украины

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ АНАЛИЗА ЕГО ПРОБЛЕМНЫХ ЭТАПОВ

Статья посвящена исследованию сущности, особенностей, основных тенденций выборов и анализа основных проблемных этапов избирательного процесса на примере внеочередных выборов Президента Украины 2014 года. Учитывая рекомендации международных наблюдателей по наблюдению за выборами, обоснован вывод о необходимости совершенствования избирательного законодательства, в частности по организации избирательного процесса.

Актуальность научного исследования проблемных этапов избирательного процесса в Украине на основе общепризнанных международных норм избирательного права обусловлена вероятностью прогнозирования последствий и степени эффективности предполагаемых изменений.

Ключевые слова: выборы, избирательный процесс, этапы избирательного процесса, выборы Президента Украины, демократия.

Вибори належать до тих небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси через опускання бюлетенів, і внаслідок агрегації цих голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу

Габріель Алмонд

проблемі правового регулювання виборів, застосування оптимальної виборчої системи для країни, а також вивчення різних аспектів виборчого процесу з метою пошуку об'єктивних чинників, які зможуть вплинути на результати виборів, хоча дослідження етапів виборчого процесу не втрачає своєї актуальності.

Фахівці з конституційного права, зокрема М. Баймуратов [2], Я. Давидович [6], В. Шаповал [18], направили значний науковий матеріал, що стосується різних юридичних аспектів і підходів до управління виборчим процесом.

До науковців, які у своїх дослідженнях акцентують увагу на політичній природі виборчого процесу, належать: Б. Райковський [15], Ю. Шведа [19], М. Дюверже [8].

Серед учених – представників науки державного управління, які зробили значний внесок у розвиток теоретико-методологічної бази вивчення виборчого процесу, чільне місце належить Г. Атаманчуку [1], О. Валевському [4], А. Савкову [17].

Дослідниками-практиками, які, окрім теоретичного доробку в цій сфері, мають вагомий напрацювання в нормотворчому процесі щодо удосконалення виборчого законодавства, вважаються: Н. Богашева [3], Ю. Ключковський [9], Д. Ковриженко [10], А. Магера [11], Є. Радченко [14].

Аналізуючи наукові праці, можемо зробити висновок, що роль виборчого процесу у формуванні демократичного режиму є однією із найбільш актуальних тем у світовій та українській політичній науці, а погляди науковців стосовно обов'язкового законодавчого врегулювання виборчого процесу, послідовності його етапів з метою належної організації та проведення виборів збігаються. Проте обмеженість висвітлення проблем виборчого процесу зумовила мету цієї статті

Ознакою демократичності, здатності до розв'язання нагальних соціально-політичних проблем мирними політичними методами вважається готовність суспільства до проведення виборів, які є легалізованим політичним конфліктом у боротьбі за політичну владу.

Упродовж 25 років незалежності в Україні тривають пошуки оптимальної моделі виборів для нашої держави. Усі апробовані виборчі системи: від мажоритарної до змішаної й пропорційної, а потім знову до змішаної, чинної сьогодні, на практиці продемонстрували як переваги, так і недоліки на певних етапах виборчого процесу.

В умовах існування нестабільного виборчого законодавства України та підвищеного інтересу суспільства до виборів, як процесу формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і обрання посадових осіб, виникла нагальна потреба дослідження проблем виборчого процесу в Україні з метою з'ясування, на якому етапі вони виникають і як їх мінімізувати.

Питання вдосконалення виборчого законодавства є предметом постійного дослідження серед науковців та обговорення серед політиків, експертів громадських організацій та аналітичних центрів. Головну увагу вітчизняні та зарубіжні фахівці приділяють

– виокремлення найбільш проблемних етапів виборчого процесу в Україні.

✎ Оскільки стратегічним напрямом розвитку нашої держави є курс на євроінтеграцію, особливої актуальності набуває дослідження етапів виборчого процесу на засадах європейських стандартів, що сприятиме вдосконаленню цієї сфери публічного управління.

✎ Метою статті є аналіз найбільш проблемних етапів виборчого процесу під час позачергових виборів Президента України з урахуванням міжнародних стандартів управління виборчим процесом.

✎ На сьогодні Україна продовжує утверджуватись як демократична, соціальна, правова держава, основою якої є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, як держава, яка дбає про розвиток громадянського суспільства та всіх його інститутів. Одним із таких суспільно-політичних інститутів, який можна назвати головним інститутом народовладдя, є інститут демократичних виборів. За допомогою інституту виборів відбувається інституціонування органів публічної влади та місцевого самоврядування, здійснюється передача повноважень від народу до обраних ним представників, а народ здійснює свою суб'єктність в управлінні державними справами.

Доречно згадати роботу американського політолога, одного із засновників теорії плюралістичної демократії Роберта Алана Даля «Поліархія: участь у політичному житті та опозиція», де виділено низку умов, дотримання яких є необхідним для існування сучасної політичної демократії, а саме:

- контроль за рішеннями уряду конституція покладе на офіційних осіб, які обираються народом;
- відповідні офіційні особи періодично обираються шляхом чесних виборів, що виключають будь-який примус;
- практично все доросле населення має право обирати офіційних осіб і претендувати на виборні посади;
- громадяни мають право висловлювати свою думку, не побоюючись переслідування з політичних мотивів, одержувати інформацію з альтернативних інформаційних джерел, що захищені законом, та створювати незалежні асоціації й організації, включаючи політичні партії та групи за інтересами [7, с. 216].

У сучасній Україні однією з основних функцій виборів є забезпечення політичної стабільності, тобто цей інститут є механізмом для формування більшості інших політичних інститутів та засобом регулювання їх діяльності, найважливішим інструментом легітимізації влади та впливу народу на державу. Разом з тим, часті зміни виборчих систем у нашій державі (кожні 6–7 років) знижують легітимність виборів, що зумовлює політичну нестабільність та кризу. Хоча виборчі системи, які застосовувалися в Україні – мажоритарна, пропорційна та змішана, сьогодні ефективно працюють в різних країнах світу, у нашій країні вони не змогли забезпечити належну реалізацію прав громадян на участь в управлінні державою, довівши свою повну непридатність [16, с. 5].

Наука стверджує, що ідеальної демократичної моделі проведення виборів не існує, кожна має свої

переваги і недоліки. Функціонування будь-якої виборчої системи дуже тісно пов'язано з політичним устроєм і режимом у державі, типом політичної культури і партійною системою. Від виборчої системи залежить модель проведення виборчої кампанії, модель формування представницьких органів держави, розвиток демократії в країні загалом.

Варто зауважити, що, на думку науковців, найдемократичнішою є пропорційна виборча система за відкритими списками, яка, посилюючи внутрішньопартійну конкуренцію між учасниками виборчої кампанії, сприяє розвитку внутрішньопартійної демократії, водночас може мати наслідком монопольний вплив партійного керівництва на процес формування виборчого списку партії, невключення до нього рядових партійців, які мають авторитет у населення.

Нинішня виборча система в українській політиці розглядається як засіб отримання політичних переваг, як правило, владними партіями, а тому часто є предметом гострих дискусій на недостатньо високому професійному рівні. Разом з тим, визначення виборчої системи, принаймні у демократичній державі, повинно відбуватися за певними критеріям, у тому числі правовими.

Слід зазначити, що виборче законодавство України зазнає постійних змін з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій щодо його вдосконалення, а також негативних уроків попередніх виборчих кампаній.

Отже, завданням державного управління є вміння керувати двома протилежними процесами, а для того, щоб ефективно використовувати антикризові методи управління, потрібно виявити проблемні етапи виборчого процесу.

Як відомо, вибори є ключовим елементом демократії та повинні проводитися відповідно до міжнародних норм і стандартів з дотриманням виборчих прав громадян, з метою забезпечення в країні повноправного народовладдя.

Для реалізації вищезазначених прав громадян демократичні вибори повинні бути конкурентними, альтернативними, мати опозицію, що відповідає фундаментальним основам демократії, періодичними, що слугує додатковим елементом у системі стримування і противаг, всенародними, представницькими, легітимними, в ході яких громадяни мають право брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництва вільно обраних представників, отримувати повну та всебічну інформацію, вільно висловлювати свої думки відносно кандидатів на виборні посади, які в рамках виборчого процесу виступають носіями певних програм з управління державою та суспільством, вносити альтернативні пропозиції, голосувати і бути обраними на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права, за таємного голосування – і забезпечують свободу волевиявлення виборців обирати представницькі органи влади тощо.

Водночас періодична виборність і змінюваність вищих посадовців держави за результатами виборів забезпечують дієвий контроль за діяльністю публічної влади і обмежують можливості для різних зловживань владою.

Вибори до органів публічної влади є великим соціально-політичним заходом, у якому задіяно багато суб'єктів з різноманітними функціями. А найважли-

Мета

Виклад основного матеріалу

вішою частиною організації та проведення виборів є виборчий процес, що має певну, врегульовану законодавством, послідовність проходження всіх етапів, пов'язаних з відкритим та прозорим його плануванням.

Сучасні виклики, що постали перед Україною в контексті інтеграції в європейське та світове співтовариство, потребують оперативного реформування національного виборчого законодавства, зокрема організації виборчого процесу в Україні з урахуванням його проблемних етапів, згідно з міжнародними виборчими стандартами.

Як уже зазначалося, виборчий процес відбувається в чіткій, відповідно до законодавства послідовності з обов'язковим проходженням усіх його етапів.

Щоб глибше дослідити прогалини виборчого процесу в Україні, проаналізуємо його проблемні етапи на прикладі позачергових виборів Президента України 2014 року.

Насамперед варто наголосити на одній головній відмінності виборчого процесу з виборів Президента України 2014 року від усіх попередніх виборів – підготовка та проведення виборів здійснювалися в умовах запеклої інформаційної війни проти нашої держави, а також численних терористичних актів з боку протизаконних збройних формувань у Донецькій та Луганській областях.

Попри спроби незаконних збройних формувань зірвати проведення виборів, залякування, тиск та фізичне насильство стосовно членів окружних виборчих комісій (далі – ОВК) і дільничних виборчих комісій (далі – ДВК), голосування з виборів Президента України відбулося.

Аналізуючи виборчу кампанію з виборів Президента України 2014 року, слід зауважити, що між початком виборчого процесу та вступом на пост новообраного Президента України відбулася достатньо велика кількість етапів, проходження яких потребувало виконання відповідних завдань, передбачених нормами Закону України «Про вибори Президента України» (далі – Закон) [13].

Ці вибори охарактеризувалися високою явкою виборців та чітким наміром влади провести чесні вибори, які в цілому відповідали міжнародним зобов'язанням, із дотриманням основоположних свобод на більшій території країни. Разом з тим, мали місце окремі порушення та були виявлені недоліки, що негативно позначилися на перебігу виборчого процесу під час зазначених виборів.

На початковій стадії виборчого процесу до проблемних етапів можна віднести:

- внесення суттєвих змін у всю нормативно-правову базу, що регулює проведення виборів Президента України;
- порушення під час проведення передвиборчої агітації (залякування, перешкоджання, недотримання положень про «передвиборчу тишу»);
- недостатній рівень незалежності засобів масової інформації (далі –ЗМІ);
- процедуру подання скарг та їх розгляд;
- невідповідність приміщень ДВК для голосування визначеним Законом нормам щодо кількості виборців.

Проблемними етапами на стадії голосування у день виборів можна виокремити:

- недотримання працівниками ДВК установлених процедур підрахунку голосів та заповнення протоколів з результатами голосування;
- проблеми із електронною системою «Вибори», що призвели до істотних порушень у процесі

отримання та обробки виборчих документів і затримки оголошення попередніх результатів Центральною виборчою комісією.

Разом з тим варто наголосити, що узгодження інтересів усіх груп суспільства і запобігання його дестабілізації є метою антикризового управління виборчим процесом в Україні.

Для досягнення вищезазначеної мети, на нашу думку, потрібно:

- завершити виборчу реформу до проведення наступних виборів із обов'язковою заборобою внесення змін до законодавства напередодні виборів;
- розглянути можливості для перегляду повноважень Центральної виборчої комісії з наданням їй права законодавчої ініціативи, а також бути основним відповідальним органом за застосування виборчого законодавства, достатньо гнучким для реагування на будь-які зміни у надзвичайних ситуаціях;
- приділити увагу кадровому забезпеченню комісій з метою поліпшення управління виборчим процесом, зменшення плінності членів ОВК та ДВК, підвищення їх професіоналізму та стабільності;
- визначати кількість членів комісії на кожному рівні з огляду на фактичні потреби управління виборчим процесом, а не виходячи з непередбачуваної кількості подань від кандидатів і партій;
- встановити Законі рівні можливості для кандидатів у частині положень, що регулюють фінансування кампаній;
- передбачити обов'язковий незалежний нагляд та моніторинг фінансування кампаній, разом із застосуванням ефективних пропорційних стримуючих санкцій у разі порушень вимог, що регулюють фінансування передвиборчої кампанії;
- передбачити обов'язкове звітування та оприлюднення надходжень та витрат коштів на виборчу кампанію до та після дня голосування;
- виключити норму Закону щодо автоматичного відхилення розгляду скарг з підстав неналежного їх оформлення;
- внести зміни до Кримінального кодексу України, посиливши кримінальну відповідальність для всіх учасників виборчого процесу за порушення, пов'язані з виборами, за неналежне виконання функціональних обов'язків силовими та правоохоронними органами;
- встановити чітку систему санкцій за порушення положень, що регулюють діяльність ЗМІ під час передвиборчої агітації;
- заборонити оплату праці членів комісій кандидатами з метою підвищення неупередженості ОВК та ДВК незалежно від їх партійної належності та своїх політичних переконань;
- внести зміни до Закону, передбачивши умови повернення застави, якщо вибори відбуваються в один тур, а також розглянути можливість для запровадження бар'єру у вигляді кількості голосів для повернення грошової застави;
- розглянути можливість про внесення змін до законодавства щодо скорочення часу, відведеного для прийняття рішень стосовно порушень, пов'язаних із передвиборчою агітацією;

- під час навчання членів ДВК варто більшу увагу приділяти процедурам підрахунку голосів та заповнення протоколів з результатами голосування;
- впровадити процедуру прийняття одночасно від кількох ДВК протоколів про підрахунок голосів, виборчих матеріалів та їх опрацювання;
- зобов'язати місцеві органи виконавчої влади забезпечити ОВК приміщеннями, які б відповідали умовам їх роботи не лише до дня голосування, а й під час обробки результатів голосування;
- передбачити можливість створення відповідної резервної системи «Вибори» з метою зжиття заходів для підвищення її безпеки [12].

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що наявність досконалого виборчого законодавства в Україні має надзвичайно важливе значення для розвитку та зміцнення демократичних засад організації інститутів публічної влади, принципів народовладдя та безпосередньої участі громадян в управлінні суспільними та державними справами.

Сьогодні Україна докладє достатньо зусиль для впровадження європейських стандартів демократичних виборів у вітчизняне виборче законодавство, однак цей процес далекий від завершення.

Цілком очевидно, що вибори є одним з основних суспільних інститутів, фундаментом демократичної політичної системи, гарантом представництва інтересів різних суспільних груп і прошарків населення в органах державної влади, хоча залежно від політичного режиму, конкретних суспільно-політичних умов, рівня правової культури, національних традицій вони можуть бути інструментом політичної боротьби за владу та засобом своєрідного відбору політичних лідерів.

Отже, виборчий процес не може існувати поза політичними процесами, що відбуваються у державі. Він повинен бути відкритим, прозорим, спланованим, з чітким контролем усіх етапів його проходження та дотриманням загально визначених міжнародних критеріїв виборчого права.

Водночас потрібно значно посилити відповідальність, зокрема кримінальну, усіх учасників виборчого процесу за порушення виборчого законодавства.

Враховуючи, що виборче законодавство у нашій країні є надто складним для сприйняття та практичного застосування, вважаємо за необхідне прийняти єдиний закон із забезпечення однакових умов та адміністративних процедур для проведення всіх видів виборів. Таким законом має стати Виборчий кодекс України. Тому зазначене питання є досить актуальним і потребує поглибленого вивчення, що буде предметом наших подальших досліджень.

Література.

1. Атаманчук Г. В. Теорія державного управління / Г. В. Атаманчук. – М. : Омега-Л, 2004. – 301 с.
2. Баймуратов М. О. Парламентська виборча система: оптимальний вибір для України [Електронний ресурс] / М. О. Баймуратов, І. Д. Сліденко // Вісник центральної виборчої комісії. – 2009. – № 2–3(16–17). – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2009_2/visnik_st_9.pdf.
3. Богашева Н. В. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989–2006

роки) / Н. В. Богашева, Ю. Б. Ключковський, Л. В. Колісецька – К. : ПЦ «Фоліант», 2006. – 146 с.

4. Валєвський О. Л. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства : монографія / О. Л. Валєвський. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 317 с.

5. Виборче законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку (аналітичний звіт) // Інститут прикладних гуманітарних досліджень. – Х. : ТОВ Видавничо – комерційна фірма «Яшма», 2006. – 234 с.

6. Давидович Я. В. Досвід застосування пропорційної виборчої системи в Україні / Я. В. Давидович // Шляхи оптимізації виборчої системи для парламентських та місцевих виборів в Україні: доповіді, виступи. Матеріали круглого столу. – К. : ПЦ «Фоліант», 2007. – С. 31–39.

7. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль; пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.

8. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже, пер. с франц. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.

9. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія / Ю. Б. Ключковський; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – К. : Час Друку, 2011. – 132 с.

10. Ковриженко Д. С. Партії у виборах / Д. С. Ковриженко // Часопис Парламент. – 2010. – № 2. – С. 38–56

11. Магера А. Й. Існуюча виборча система є злом для України на місцевих виборах. [Електронний ресурс] / А. Й. Магера // Вісник центральної виборчої комісії. – 2016. – № 34 – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2016_2/visnyk_2_2016_st_10.pdf

12. Позачергові вибори Президента 25 травня 2014 р. ОБСЄ/БДІПЛ Місія зі спостереження за виборами. Остаточний звіт. [Електронний ресурс] / О БСЄ/БДІПЛ // Варшава 30 червня 2014 р. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?download=true>

13. Про вибори Президента України [Електронний ресурс] : Закон України від 05.03.1999 р. № 474 (в поточній редакції від 01.01.2016) – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/474-14>.

14. Радченко Є. В. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / Є. В. Радченко – К. : Факт, 2003. – 258 с.

15. Райковський Б. С. Сучасні моделі виборчих систем: проблеми теорії і практики [Електронний ресурс] / Б. С. Райковський, М. Рибачук. // Вісник центральної виборчої комісії. – 2009. – № 1(15). – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2009_1/visnik_st_8.pdf.

16. Распределение избирательных систем в мире [Электронный ресурс] // АСЕ Электоральная Сеть знаний. – Режим доступа :

<http://aceproject.org/ace-ru/topics/es/esd/esd02/esd02e/esd02e03>.

17. Савков А. П. Виборчий процес в сучасній Україні: державно-управлінський аспект : монографія / А. П. Савков. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. – 219 с.

18. Шаповал В. М. Десятирічна діяльність Центральної виборчої комісії / В. М. Шаповал // Вибори та демократія. – 2007. – № 4(14). – С. 96–103

19. Шведа Ю. Р. Партії та вибори: європейський досвід і українські реалії: Енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 750 с.